

Ковальчук Л. Ю., ст. IV курсу педагогічного факультету; науковий керівник – **Сойко І. М., к.пед.н., доцент** (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ НАОЧНОСТІ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

***Анотація.** У статті розкрито питання використання наочності української мови у початкових класах. Проаналізовано значення наочності в освітньому процесі, її вплив на сприйняття навчального матеріалу учнями. На основі аналізу сприйняття матеріалу молодших школярів з наочним матеріалом та відсутністю його, розглянуто ефективність навчання. Охарактеризовано види наочності та способи їх залучення на уроках української мови.*

***Ключові слова:** наочність, молодші школярі, початкова школа, уроки української мови.*

***Abstract.** The article deals with the use of visualization of the Ukrainian language in primary schools. The importance of visualization in the educational process, its influence on the perception of educational material by students is analyzed. Based on the analysis of the perception of the material of younger students with visual material and the lack of it, the effectiveness of teaching was considered. Types of visualization and ways of their involvement in lessons of Ukrainian are described.*

***Key words:** visualization, junior high school students, elementary school, Ukrainian language lessons.*

Наочність у педагогіці завжди була і є одним з найважливіших принципів навчання, фундаментом для здійснення всебічного розвитку особистості. Позитивні мотиви навчання читання й письма в шестирічних учнів можна сформувати тільки за умови, якщо на уроках української мови, за словами К. Д. Ушинського, пануватиме бадьора, оптимістична атмосфера, яка б виключала психічну і фізичну перевтому дитини, будь-яке пригнічення або приниження її особистості [1].

«Я не уявляю викладання мови, – переконував В.Сухомлинський, – без походів і екскурсій по рідному краю, без споглядання картин природи, без вияву почуттів у словах. На березі річки, у полі, біля нічного багаття, в курені під тихий шум осіннього дощу, я вчу дітей висловлювати думку про те, що їх оточує. Радію, що моя любов до слова передається дітям, захоплює їхні думки й почуття. Вони відчувають красу, аромат, найтонші відтінки слова, творять свої оповідання-мініатюри про природу, складають вірші» [2].

Проблему використання наочності в початковій школі вивчають чимало українських та зарубіжних педагогів-практиків, серед них слід виділити Б. Бабійчук, Ф. Габдулхакова, А. Ісмаїлову, Л. Корепіну, М. Проць та ін. Серед вчителів-новаторів цікавими є ідеї В. Едігея, Л. Кулінської, К. Халатян та ін.

Мета статті полягає у дослідженні та теоретичному обґрунтуванні проблеми використання наочності на уроках української мови у початкових класах.

Завдання статті: проаналізувати літературу та дослідити особливості використання наочності на уроках української мови в початковій школі.

Об'єкти, які виконують функцію засобів навчання, можна класифікувати за різними ознаками: за їх властивостями, суб'єктами діяльності, впливом на якість знань і розвиток здібностей, їх ефективністю в освітньому процесі.

Функції наочності, а саме засоби унаочнення також дуже різноманітні: предмети та явища навколишньої дійсності; дії вчителя й учнів, що демонструють, як треба виконувати ту чи ту операцію та як і яким обладнанням користуватися; зображення реальних предметів – різноманітні іграшки, предметні малюнки, картини, образні моделі з паперу, картону й символічні зображення – таблиці, схеми, креслення, малюнки, карти тощо.

Також інформація, яку учні сприймають за допомогою технічних засобів навчання: кінофільми, діафільми, звукозапис, аудіо, телепередачі, відеоролики, можна також віднести до наочних засобів. Ці види наочності називають аудіо-візуальними, оскільки інформацію вони передають через звук і зображення [3].

Особливо слід зауважити, що наочні засоби є одним із найважливіших елементів будь-якого освітнього процесу в різноманітних навчальних дисциплінах. Це чітко ілюструють дані про засвоєння навчальної інформації дітьми шестирічного віку. Адже, ефективність засвоєння інформації учнями зростає за умови залучення до цього процесу якомога більше органів чуттів. Найефективніше учні засвоюють навчальний матеріал саме на слух та на зір із подальшим її обговоренням.

Відсутність або недостатня кількість засобів наочності знижує якість знань за рахунок зменшення пізнавального інтересу та утруднення розуміння сприйняття самого матеріалу, але велика кількість демонстрацій створює розважальний настрій в учнів, тому про це також не варто забувати. Оптимальним у вивченні складної теми є 4–5 демонстрацій за урок, враховуючи й засоби для самостійної роботи учнів та засоби контролю.

Демонстраційні предмети та малюнки на дошці повинні бути добре видимі не лише з перших, а із останніх місць також. Експонати на дошці повинні мати розміри не менш 5х1 см. Якщо об'єкти менших розмірів, то необхідно організувати їх тіньову проекцію, оптичне збільшення зображення, використати дидактичний матеріал або пересадити учнів на час демонстрації за перші столи. Наочність повинна обов'язково сприяти розвитку мотиваційної сфери учнів.

К. Ушинський дав глибоке психологічне обґрунтування наочного навчання. Наочні посібники за К. Ушинським, є засобом для активізації мислительної діяльності і формування чуттєвого образу. Саме чуттєвий образ, сформований на основі наочного посібника, є головним у навчанні. К. Ушинський величезного значення надавав наочному навчанню як методу, що має бути використаним найчастіше на уроках у початковій школі, адже він:

- розвиває мовлення учнів;
- стимулює розумові процеси [5].

Це доводить, що наочність цінна і під час навчання української мови, а її використання зумовлене психолого-педагогічними основами уроків рідної мови в початковій школі. Особливо важкими для учнів є граматичні категорії, бо вони мають абстрактний характер, і саме такі теми важче освоїти учням. Для кращого усвідомлення їх потрібно поєднувати як слухову, так і зорову наочність.

Слухова наочність широко використовується в технічних засобах навчання. Вони дають змогу добре відпрацювати найбільш важкі види інтонації, ритм, паузи, темп, тембр, логічний наголос у вивченні синтаксису й інших розділів шкільного курсу мови. Зорова наочність полегшує сприймання писемної форми мови. Вона може становити собою конкретні мовні ілюстрації з виділеними елементами на таблиці, з формулюванням визначень чи правил або ж умовно-схематичне зображення мовного матеріалу, правил, пам'яток у вигляді схем.

Принцип наочності у вивченні мови передбачає використання, насамперед, таблиць, схем, а також технічних засобів навчання (звукозаписів, екранних посібників, презентацій та різних видів відео матеріалу тощо). З найбільш поширених засобів унаочнення якими користуються вчителі є таблиці з дидактичним матеріалом, що ілюструють ті чи ті мовні правила, визначення. Вони можуть бути різноманітними:

- таблиці з пропусками тих чи тих елементів;
- таблиці з виділеними елементами у мовному матеріалі (іншим кольором, підкресленням і т.д.);
- таблиці з матеріалом для трансформації і конструювання словосполучень, та речень.

Крім того, на таблицях можуть передаватися визначення, правила з ілюстративним матеріалом. Це таблиці статичного характеру, їх доцільно використовувати під час закріплення мовного матеріалу.

Для пояснення слід застосовувати динамічні таблиці, які вміщують такий матеріал, що і статичні, але його можна видозмінювати за безпосередньої участі школярів. З цієї метою готується допоміжний матеріал, яким закриваються елементи таблиці.

Ефективність використання динамічних таблиць досліджував В. Паламарчук, він дійшов висновку, що динамічні таблиці доцільніше використовувати для засвоєння матеріалу з синтаксису, оскільки вони наочно відображають процес виникнення правила в його логічній і часовій послідовності, допома-

гають організувати пошукову діяльність учнів для розв'язання граматичної задачі, полегшують прийоми порівняння. Під час закріплення матеріалу динамічні таблиці повинні поєднуватися зі статичними, оскільки останні на складнішому для школярів матеріалі відтворюють увесь шлях пошуків, який уже пройшли вони під час пояснення за динамічними таблицями [6].

У навчанні синтаксису досить часто використовуються схеми. Вони зручні для пояснення правил поєднання синтаксичних одиниць. Найпоширеніші є структурні схеми словосполучень, простих і складних речень:

- прикметник + іменник (Зеленатрава);
- означення + підмет + присудок + додаток (Цікава книга захоплюєнас);
- підмет + присудок, а підмет + присудок (Дівчата співають, а хлопці слухають).

Схеми також корисно складати і у процесі граматичного аналізу. Таблиці і схеми можуть мати узагальнюючий характер, і виконувати функцію допоміжного засобу для повторення, узагальнення і систематизації мовного матеріалу.

Аби показати наскільки важливою є мовленнєва культура для розвитку мислення молодого покоління, необхідно більшу увагу приділяти інтонаційним засобам української мови, розвиваючи мовний слух школярів, а також їхнє зв'язне мовлення. Велику допомогу в цьому плані можуть подати технічні засоби навчання. Під час вивчення синтаксису найчастіше використовуються звукозаписи (магнітофон, програвач, плеєри) та екранні посібники (кінофільми, телефільми, інформаційні телепередачі), які можна показувати за допомогою ноутбука та проєктора або ж телевізорів у кабінетах. Вони дають змогу відпрацювати різні види інтонації, наголосити на головному в тексті. Завершення речення, відокремлення та перелік також мають іншу інтонацію. Такий спосіб є чудовим прикладом удосконалення мовлення.

Корисно зіставляти інтонацію двох типів граматичних явищ, наприклад, речень з прямою і непрямою мовою, з наявністю і відсутністю однорідних членів, вставних слів, звертань тощо. Важливо, що робота над інтонацією набула систематичного характеру, необхідно на уроках української мови відпрацювати окремі елементи інтонації (створення наголосу, пауз, зниження і підвищення голосу, тощо).

У випадках, якщо діти зазнають великих труднощів у звуковому аналізі слова, учитель сам може вимовити слово, протягуючи кожний звук, діти повторюють за ним. Тобто сама наочність не може повністю замінити освітній процес, але чудово допомагає досягти гарного результату. Наприклад, у таких темах як звуковий аналіз, наочність та знання і підготовка вчителя в комплексі, створять в учнів якісне представлення цієї теми.

Приєм протягування звуків допоможе уникнути систематичних помилок у вимові приголосних звуків із призвуком голосного (п'їма - перший звук [п']). Слід також звернути увагу на те, що під час вимовляння окремо глухих приголосних звуків [п'], [ф], [с'], [ш] і ін., голос не бере участі (кладуть

руку на гортань – не відчувається її тремтіння). Усі операції звукового аналізу (виділення звуків, їх назва) повинні бути максимально усвідомлені учнями [5].

Екранні посібники (діафільми, кінофільми, телефільми та ін.) дають змогу проводити різні види творчих робіт: переказ, складання підписів до кадрів фільму, складання плану до побаченого у фільмі, написання листа товаришеві про переглянутий фільм. Важливо при цьому, влучно визначити завдання граматичного характеру: використати поширене звертання у листі, діалог у переказі, однорідні члени речення в усній розповіді і т.д. [4].

Ще однією величезною проблемою дітей є використання українських форм звертання. (Оленко, Оксано, Володимире). Адже самі дорослі дуже рідко використовують такі форми в повсякденному мовленні. Діти переймають від батьків використання називного, а не кличного відмінка (закінчення нульове або -а, -я). І тут вже завдання педагога не навчити, а перевірити, що в десятки разів складніше, якщо мова йде про діяльність дітей шестирічного віку. Для такого навчання потрібно подати матеріал у якомога компактнішій, зрозумілій та цікавій формі. Допоможуть у цьому сучасні методи і прийоми та засоби дидактики, одним з яких є комп'ютер, за умови правильного і доцільного застосування [7].

Застосування наочності у початкових класах, передусім, здійснюється для збагачення й розширення чуттєвого досвіду учнів, розвиток спостережливості, пізнання конкретних властивостей предметів під час практичної діяльності, створення умов для переходу до абстрактного мислення, опори для самостійного навчання й систематизації навчального матеріалу, що подається вчителем.

Бесіда з елементами комп'ютерного ілюстрування стає більш жвавою, захоплюючою, а отже, краще сприймається дітьми. Прийоми в межах цього методу, із допомогою ПК стають, справді, надійною зброєю в руках учителя, а якщо його поєднувати з проєктором, то можна побудувати заняття цікаво, пізнавально, корисно з можливістю залучення цілого класу, що значно покращує якість характеристики уроку.

Демонстрація – цей наочний метод якнайкраще може розкрити переваги комп'ютерного навчання, адже у ньому з'являється ціла низка нових прийомів:

- одночасне звукове і наочне пояснення (під певним контролем або і розробкою вчителя);
- нова форма застосування схем, таблиць, діаграм;
- зміна зображень може здійснюватись у потрібному вчителю та учням темпі;
- мультинаочне зображення тощо.

Також інформація, яку учні сприймають за допомогою технічних засобів навчання: кінофільми, діафільми, звукозапис, аудіо, телепередачі, відеоролики, можна також віднести до наочних засобів. Ці види наочності називають аудіо-візуальними, оскільки інформацію вони передають через звук і зображення [5].

Застосовується природна, малюнка, об'ємна, звукова і символічно-графічна наочність, зокрема у початкових класах. Зрозуміло, що кожна з

них має свої позитивні і негативні моменти, і це слід враховувати, визначаючи їх роль на уроці. У навчальних програмах з предметів, як правило, дається перелік наочності та навчального обладнання.

Слід пам'ятати що, наочність відіграє, в основному, допоміжну роль, а не основну. Використання наочності відіграє переважно допоміжну роль, однак іноді навчальний матеріал (наприклад, явища, предмети, які учні не можуть безпосередньо спостерігати) має такий характер, що без унаочнення правильне уявлення про новий об'єкт взагалі неможливе. Щоб запобігти звуженню поняття або уявлення, доцільно використовувати різні зразки зображення об'єкта. Це допоможе учням розпізнати типове, зробити крок від конкретного до абстрактного, перейти від уявлення до поняття. Отже, важливо не тільки правильно дібрати наочність до уроку, а й продумати, як поставити запитання, щоб створюваний в учнів зоровий образ активно «працював» на досягнення мети уроку [6].

Дуже ефективно буде, якщо правила, наприклад, доповнювати зображеннями з певними асоціаціями, що направлятимуть учнів до засвоєння матеріалу. Тобто зображення предмета чи тваринки у самому матеріалі подати у кількох видах (фото, малюнок, об'ємну фігуру) так, щоб учням було легше зрозуміти про що саме йдеться. Адже, за можливості порівняння прикладів самої наочності ми полегшимо засвоєння матеріалу. Це допоможе учням розпізнати типове, зробити крок від конкретного до абстрактного, перейти від уявлення до поняття.

Вчасно використана виразна наочність – це змістове й емоційне підживлення процесів сприймання, мислення, пам'яті молодших учнів. Серед технічних засобів навчання (ТЗН) у початкових класах найбільш поширені діафільми і діапозитиви. Діапроектори і діаскопи прості в експлуатації, надійні, дешеві, зручні для зберігання; діти 6–7 років легко навчаються показувати діафільми. Статичний матеріал діафільму молодші учні сприймають значно легше, ніж динамічний у кінофільмі: вони встигають розглянути деталі зорового ряду, осмислити їх у цілому. Істотну роль тут відіграють яскравість барв і виразність ліній (порівняно з настінними таблицями й роздавальним матеріалом) [6].

Якщо правильно підібрати наочність, то в уяві учнів однозначно створиться образ, а вже підхід учителя допоможе якісно та із потрібних сторін сконцентруватися на головному, що вивчається на уроці. Цим ми спрямуємо увагу учнів і полегшимо вивчення правил тощо. Якщо, наприклад, правила ми доповнимо не просто прикладами з вуст учителя, а зобразимо їх на яскравих малюнках чи підберемо приклади з відеоматеріалів, тоді в діти запам'ятають правила без зайвих труднощів, а процес вивчення займе значно менше часу, що дозволить виконати вправи на засвоєння нової інформації, яка вивчається на уроці. Але важливо не тільки правильно дібрати наочність, а продумати, як поставити запитання, щоб створюваний в учнів зоровий образ активно працював на досягнення мети уроку.

Як відомо, найперша властивість сприймання – вибірковість. Завдяки запитанням учителя, попередньому досвіду учень вихоплює зором, слухом ті чи ті сторони спостережуваного. І чим менша дитина, тим більше значення мають конкретність, і особистісна значущість установки вчителя на сприймання. Не можна залишити поза увагою і вплив фону на якість сприймання. Адже навчальна сутність картки, таблиці має чітко проглядатися. Водночас на схемах-опорах добре використовувати смисло-розрізнявальні властивості кольорів, умовні позначення для виділення головного, зв'язків між елементами схеми.

Дидактичні функції схематичної наочності педагогічна підтримка міркувань учнів на етапі первинного сприймання, опора для дітей, які не встигають, використання опори під час самостійної роботи й повторення. З огляду на це схеми дуже різноманітні, в арсеналі багатьох учителів поряд з відомими є й свої опори з різних предметів. Як правило, це невеликі за форматом цупкі аркуші, які або прикріплюють магнітами до дошки, або заздалегідь кладуть на окремі парти. Важливо, щоб у процесі сприймання наочності розвивалися пізнавальні здібності дітей, здатність до самонавчання.

Спеціальні завдання підвищують ефективність процесу сприймання, проводяться спостереження, які спонукають їх придивлятися чи прислухатися до нових об'єктів, виділяти їхні характерні ознаки, об'єднувати в єдине ціле, позначати певними словами.

До конкретного уроку наочність вибирається не лише його навчальною метою, а й іншими чинниками. Зокрема, специфікою мікросередовища школи, пори року, та попереднім рівнем готовності дітей, їхнім емоційним станом, віком, резервом навчального часу та взагалі від інтересів дітей. Особливо важливим джерелом чуттєвого досвіду, майже, на всіх уроках є актуалізація емоційних спостережень дітей. Це положення глибоко розвинув у своїх працях В. Сухомлинський. «Природа мозку дитини, – писав він, – потребує, щоб її розум виховувався біля джерела думки – серед наочних образів, і насамперед – серед природи, щоб думка переключалася з наочного образу на «обробку» інформації про цей образ. Якщо ж ізолювати дітей від природи, якщо з перших днів навчання дитина сприймає тільки слово, то клітини мозку швидко стомлюються і не справляються з роботою, яку пропонує вчитель. А цим клітинам треба розвиватися, міцніти, набиратися сил. Ось де причина того явища, з яким часто зустрічаються вчителі в початкових класах: дитина тихо сидить, дивиться тобі в очі, немовби уважно слухає, але не розуміє жодного слова, що педагог розповідає і розповідає, тому що треба думати над правилами, розв'язувати задачі, приклади – все це абстракції, узагальнення, немає живих образів, мазок стомлюється...» [2].

Для того аби діти могли сфокусуватися на головному, усвідомити про що йдеться, розглянути детальніше слід використовувати для молодших учнів статичний матеріал. Вони його сприймають значно легше, ніж динамічний у кінофільмі, мультфільмі: вони встигають розглянути деталі зорового

ряду, осмислити їх у цілому. Естотну роль тут відіграють яскравість барв і виразність ліній (порівняно з настінними таблицями й роздавальним матеріалом) чіткість та сучасність картинки.

Учитель постійно і всебічно повинен підвищувати ефективність освітнього процесу. Наочність – найважливіший принцип навчання в початкових класах, що давно одержав загальне визнання в педагогічній теорії і практиці. Він диктується як особливостями психології дітей молодшого шкільного віку, так і всім комплексом навчально-виховних задач на уроках.

Також для вчителя важливо враховувати вподобання учнів. Адже їм набагато цікавіше розглядати новий матеріал з участі безпосередньо їхніх улюблених персонажів з мультфільмів та казок. Такий матеріал навіть підсвідомо краще запам'ятується, адже дитина буде приємно вражена.

Провівши дослідження у початкових класах, ми можемо побачити користь використання наочних посібників, фільмів, відеороликів, аудіозаписів, презентацій на уроках української мови, це дає змогу висловити концепцію. Освітній процес на уроках рідної мови стане більш раціональним, рівень навчальних досягнень покращиться, а мотиваційний компонент уроку набуде нових властивостей за умови широкого, але обґрунтованого використання наочності.

На прикладі письмового переказу можна проаналізувати результати двох класів: експериментального та контрольного. Можна порівняти успішність за допомогою гістограми (рис. 1). Для оцінювання пропонуємо чотири інтегровані рівні навчальних досягнень учнів початкових класів (початковий – I, середній – II, достатній – III, високий – IV).

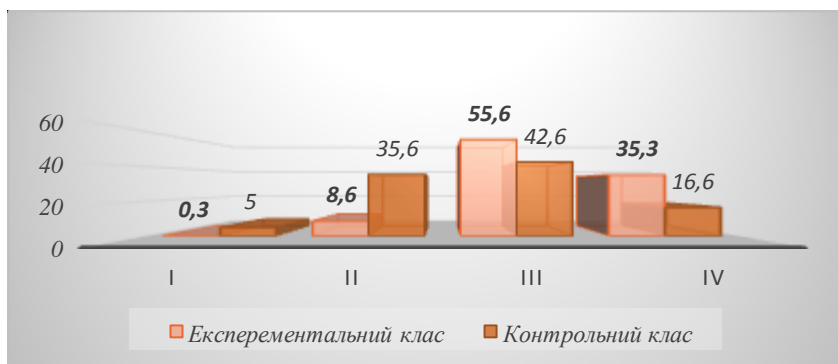

Рис. 1. Успішність класів

Як бачимо, рівень знань, умінь і навичок експериментального класу значно вищий, ніж рівень знань контрольного класу. Ці дані дають змогу стверджувати, що за умови вдалого використання наочних засобів навчання на уроці україн-

ської мови в початковій школі збільшується рівень мотивації учнів і, як наслідок, загальний рівень їх навчальних досягнень.

Отже, дітям набагато цікавіше та легше сприймається матеріал, коли вчитель використовує різнопланову наочність, і зважає на інтереси своїх учнів. Це значно полегшує процес вивчення матеріалу української мови, і значно покращує успішність учнів. Поставлена нами гіпотеза підтвердилася і, на нашу думку, може знайти своє відображення в практиці вчителів початкової школи.

Якщо розглядати технічні засоби навчання (ТЗН), то серед них у початкових класах найбільш поширені електронні проектори, ноутбуки, або телевізори. На них можна показати не лише зображення певних предметів, а також анімовані різними переходами слайди із зображенням та відеоролики на певну тему, міні фільми.

Ступінь наочності може бути різним в залежності від індивідуальних особливостей дитини, від рівня розвитку її пізнавальних здатностей, знань, ступеню наочності початкових образів сприймання.

Таким чином, наочність навчання – це одна з найважливіших умов, що забезпечує успішне формування в учнів усіх форм мислення, слугує для них джерелом отримання об'єктивних наукових знань, розвитку мовлення та самостійного розуміння матеріалу.

Слід пам'ятати і розуміти, що у процесі сприйняття нового матеріалу беруть участь пам'ять і мислення. Образ об'єкту, який сприймається є наочним тільки тоді, коли дитина аналізує об'єкт, спів ставляє його зі вже набутим досвідом. Наочний образ виникає не сам по собі, а в результаті активної пізнавальної діяльності людини, і чим різноманітніша наочність тим більше шансів на успішний результат.

Зорова, слухова, розумова пам'ять – дуже активно реагує на наочність якщо підійти ще й зі сторони інтересів дитини. Ми можемо побудувати урок не лише на правилах, вправах та прикладах, але також можемо його збагатити відео, аудіо матеріалами, додати анімовані слайди з яскравими ілюстраціями і поєднати це з усім відомими схемами, таблицями.

1. Мосіяшенко В. Рідна мова в педагогічній системі К. Д. Ушинського. *Початкова школа*. 2009. № 4. С. 75–78. 2. Сухомлинський В.О. Слово рідної мови. *Українська мова і література в школі*. 1968. №12. С. 1–10. 3. Проць М. М. Особливості використання наочності і ТЗН у період навчання грамотності. *Початкова школа*. 1987. № 9. С. 36–44. 4. Савченко О. Підготовка учнів до сприймання нових художніх творів на уроках читання . *Початкова школа*. 1990. № 3. С. 18–26. 5. Використання наочних засобів на уроках розвитку мовлення URL: [https:// studfile. net/ preview / 5457972/page:8/](https://studfile.net/preview/5457972/page:8/) (дата звернення: 05.04.2020). 6. Паламарчук В. І. Динамічні таблиці для початкової школи. *Початкова школа*. К.: Освіта, 1992. № 3. С. 18–26. 7. Бабійчук Т. Використання звуко- та відеозаписів на уроках української мови. *Українська мова та література в загальноосвітній школі*. 2004. № 7. С. 50–54.